
УДК 005.21:005.332.4 (477)

В. В. Л И П О В,
*професор, доктор економічних наук,
професор кафедри міжнародної економіки та менеджменту ЗЕД
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця,
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна*

КОНКУРЕНТНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ *

I. Вихідні засади гео економічного аналізу та прогнозування стратегії розвитку України в умовах глобалізації

Розглянуто потенціал формування конкурентної стратегії розвитку України в умовах інтеграції в глобальний економічний простір. Наголошено на суперечностях впливу факторів природно-ресурсного потенціалу на формування конкурентоспроможності національної економіки. Досліджено особливості дії соціальних орієнтацій ціннісної системи на вибір національної конкурентної стратегії.

Ключові слова: гео економіка; інституції; інституційна компліментарність; інституційні трансформації; конкурентні стратегії; національна культура; природно-ресурсний потенціал; соціальні орієнтації ціннісної системи.

Бібл. 35; рис. 2.

UDC 005.21:005.332.4 (477)

VOLODYMYR LYPOV,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Professor of the Department of International Economics and Management of Foreign Economic Activity
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics,
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

COMPETITIVE STRATEGY FOR UKRAINE'S DEVELOPMENT IN GLOBALIZATION CONDITIONS

I. The initial principles of geo-economic analysis and forecasting of Ukraine's development strategy in the context of globalization

A potential for the forming a competitive strategy for Ukraine's development under conditions of integration into the global economic space is considered. An attention is focused on contradictions of the influence of factors of the natural resource potential on the formation of competitiveness of the national economy. Peculiarities of the impact of social orientations of the value system on the choice of the national competitive strategy are researched.

Keywords: geo-economics; institutions; institutional complementarity; institutional transformations; competitive strategies; national culture; natural resource potential; social orientation of a value system.

References 35; Figures 2.

© Липов Володимир Валентинович (Lypov Volodymyr), 2018; e-mail: lypov_vl@ukr.net.

* Стаття публікується в рамках наукової дискусії, розпочатої в журналі "Економіка України" № 5-6, 2017 р.

Інтеграція національної економіки в глобальний економічний простір, з одного боку, розширює можливості суб'єктів господарювання, а з іншого – створює додаткові труднощі для їх успішного функціонування. Так, істотно зростають вимоги до здатності національних виробників успішно конкурувати з іноземними продуцентами аналогічних товарів та послуг і одночасно посилюється вплив макро- та мегаекономічної складових забезпечення конкурентоспроможності національних виробників на зовнішніх ринках. Саме на важливості цієї проблеми наголошує у своїй доповіді американський економіст Дж. Фокс [1, с. 17]. У свою чергу, учасники дискусії розглянули широке коло питань, пов'язаних з переорієнтацією торговельної політики США. Цілковитою закономірною в центрі уваги виявилися її аналіз, гео економічні наслідки для світу в цілому та України зокрема. Виступи наших науковців підготували добре підґрунтя для більш прискіпливого дослідження стратегії закріплення України на глобальних ринках. Ідеться про уточнення в контексті українських реалій її гео економічних (О. Білорус [2]), інституційних (О. Яременко [3]), ціннісних (Т. Артьома [4]) складових, про формулювання альтернативи традиційному (пасивному) протекціонізму (Т. Осташко [5]) у вигляді стратегії підтримки конкурентоспроможності національної економіки.

У сучасному світі конкуренція мікроекономічних суб'єктів перетворюється на інструмент глобальної конкуренції держав у вигляді формування моделей господарювання, режимів підтримки національних виробників на зовнішніх ринках, здатних у кінцевому підсумку забезпечити зростання якості життя громадян. Результат фіксується місцем країни в глобальній економіці. Її входження до ядра, протопериферії або периферії світ-системи – підтвердження рівня розвитку, критерій успішності міжнародної інтеграції, показник заінтересованості партнерів у взаємодії з нею, рейтинг у глобальній системі перерозподілу доданої вартості. Економічна, гео економічна політика перетворюється на ключовий інструмент досягнення геополітичних цілей держави.

Розуміння проблеми зумовило зростання інтересу до неї українських учених у посттрансформаційний період. Так, третю частину монографії “Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку” присвячено розгляду проблем визначення стратегії міжнародної інтеграції та становлення нової моделі міжнародної конкурентоспроможності [6, с. 827–960]. На увагу заслуговує серія наукових розробок з питань підвищення конкурентоспроможності економіки України, виконаних фахівцями Інституту економіки і прогнозування НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Радою конкурентоспроможності України [7; 8; 9; 10; 11; 12].

Вчені розглядають широкий спектр проблем, пов'язаних з формуванням стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світі, що глобалізується. Поступово визрівають розуміння та визнання ролі внутрішніх механізмів, інституційних засад, соціокультурних детермінант, що зумовлюють специфічні форми організації економічного життя. Саме на їх впливі на становлення адекватної економічної політики в сучасних умовах акцентує увагу учасників дискусії В. Геєць [13, с. 34], підкреслюючи важливість зв'язку між природно-ресурсним потенціалом, соціокультурними витоками, матеріально-технологічними та інституційними факторами формування стратегічних орієнтирів, принципів, специфіки забезпечення конкурентоспроможної моделі інтеграції у глобальну економіку.

З огляду на це, **мета статті** – дослідити вплив на формування основ конкурентної стратегії інтеграції України у міжнародний економічний простір її природно-ресурсного потенціалу, соціокультурних витоків і комплементарної зумовленості інституційного забезпечення, а також визначити головні напрями та інструментарій конкурентної стратегії як важливі складові розробки моделі реконструктивного розвитку України в умовах глобалізації.

Виокремимо два аспекти дослідження даної проблеми: перший – формування суспільно визнаного орієнтира, мети, національної ідеї, на основі якої є можливим об'єднання громадян країни [14]; другий – конкретизація механізмів, здатних на базі реконструктивного розвитку забезпечити конкурентоспроможність національної економіки на глобальному рівні [15]. Важливо підкреслити єдність цих складових, адже в основі механізмів реконструктивного розвитку лежить необхідність поєднання докорінної перебудови економіки з відновленням її власної ідентичності, самості та суб'єктності [15, с. 48]. В умовах інтенсифікації зовнішніх впливів здатність до збереження власної ідентичності набуває значення ключового фактора збереження та посилення позиції країни в геополітичному просторі, оскільки лише в цьому випадку є можливими адекватне формулювання та послідовне втілення в життя міжнародної політики захисту національних інтересів. У свою чергу, їх об'єктивація, відокремлення від суб'єктивних поглядів, думок або бажань деяких, навіть харизматичних, лідерів матимуть місце тільки за умови побудови демократичного громадянського суспільства. Як свідчать сучасні дослідження, в основі його розвинутості й стабільності лежить рівень розвитку економіки і життя населення [16]. Отже, внутрішньо- і зовнішньоекономічні цілі розвитку є взаємопов'язаними і взаємозумовленими. Відповідно, формування та втілення конкурентної стратегії розвитку України повинні базуватися на національній економіці та спрямовуватися на створення основ для посилення позицій країни в глобальному гео економічному та геополітичному просторі.

Передумови визначення конкурентної стратегії

Важливою складовою формування конкурентної стратегії країни є визначення її ролі та місця в глобальній економіці. Економічний потенціал України дає можливість вибрати між двома сценаріями розвитку. Перший передбачає збереження та відновлення єдиного цілісного багатогалузевого диверсифікованого народногосподарського комплексу як основи більшої незалежності, здатності увійти до вищого класу суб'єктів світової економіки; другий – ґрунтується на інтенсивній міжнародній диверсифікації за прикладом малих країн, коли ресурси йдуть на розвиток обмеженої кількості орієнтованих на експорт галузей. У світі є досить багато невеликих країн, які досягли високого рівня розвитку саме як успішні “нішові” гравці глобальних ринків.

Об'єктивну передумову розвитку України за першим сценарієм формують значний природно-ресурсний потенціал (ПРП) і масштаби економіки, які здатні забезпечити позитивний ефект від збільшення масштабів виробництва у широкому спектрі галузей економіки. Недосконалі реформи, незахищеність національного виробника від зовнішніх впливів навіть в умовах, коли він має потенціальні конкурентні переваги, відсутність продуманої, зрозумілої та стабільної промислової політики призводять до того, що Україна втрачає ці можливості. Водночас варто зазначити, що розвиток за другим сценарієм також є неможливим за умов збереження такої ситуації.

Ще один аспект вибору сценарію конкурентоспроможного розвитку України як глобального гравця пов'язаний з реакцією зовнішніх сил. Адже на цьому рівні Україна взаємодіє, вступає в конкуренцію з іншими країнами, їх блоками, цивілізаційними групами. Когось Україна влаштовує як периферійний постачальник сировини, як країна, що приймає цінові пропорції, які задаються ззовні, когось – як потенціальна країна протопериферії, успішний агент лише на певних, “нішових”, ринках, спроможний забезпечити прийнятний рівень життя населення та внутрішню стабільність. Не варто очікувати, що у світі знайдеться багато країн, готових підтримати становлення України як сильного конкурентоспроможного гравця, гідного увійти до ядра світ-системи. Досягнення цієї мети, швидше, може стати результатом втілення в життя тривалої, цілеспрямованої, послідовної, поетапної стратегії розвитку міжнародної конкурентоспроможності держави.

Глобальна конкурентна стратегія України повинна передбачати зайняття та утримання нею гідного місця в гео економічному конкурентному середовищі. В основі її формування повинна лежати цілеспрямована політика держави, а фундаментом – бути підтримка діяльності мікроекономічних суб'єктів. Адже саме успіх останніх у глобальному конкурентному змаганні здатний забезпечити успіх конкурентної стратегії країни в цілому. Вихідним моментом її формування є визначення факторів, які можуть або сприяти успішному позиціонуванню країни в глобальному конкурентному середовищі, або пригальмувати його. Їх передумови закладаються природно-ресурсним потенціалом країни.

Серед факторів впливу ПРП на вибір стратегії можна назвати власне ресурсну забезпеченість економіки, дію природного середовища, географічного положення, кліматичних умов на формування специфіки національної культури господарювання, взаємовідносини з сусідами, історичний шлях розвитку. При цьому варто зазначити їх суперечливий вплив на потенціальну конкурентоспроможність національної економіки.

По-перше, Україну по праву відносять до найбільш забезпечених природними ресурсами країн Європи. Водночас саме природні багатства неодноразово в нашій історії ставали джерелом так званого “ресурсного прокляття”. Так було у XVII ст., коли українські землі, як і вся Східна Європа, загальмувавши власний економічний розвиток, перетворилися на житницю Західної Європи [17, с. 258–264]. В епоху формування неоекономіки, постеконічного способу господарювання такі процеси набувають форми експорту з України мінеральної сировини та продукції сільського господарства на початкових стадіях створення доданої вартості та імпорту промислової продукції, яку цілком спроможні виготовляти національні виробники. Можливість швидкого збагачення окремих індивідів за допомогою подібних стратегій підриває конкурентоспроможність країни на глобальних ринках.

Відповідно, конкурентна стратегія розвитку має орієнтуватися на довгострокові наслідки для національної економіки в цілому, будуватися на заохоченні суб'єктів господарювання включатися до глобальних виробничих систем завдяки більш високому рівню переробки наявних ресурсів, впровадженню імпортозамінних виробництв і мінімізації можливостей отримання рентних доходів за рахунок експорту природних ресурсів та імпорту товарів, виробництво яких доцільно розвивати в Україні.

По-друге, серединність географічного положення – ще один суперечливий фактор визначення стратегії розвитку національної конкурентоспроможності. Адже саме серединність розташування України між країнами Сходу та Заходу створює потенціал для її успішного розвитку як транзитної держави, причому не тільки в контексті транспортної логістики, а й як посередника в засвоєнні, трансформації та подальшій ретрансляції найкращих досягнень сусідів, відмінності між якими розширюють підґрунтя для пошуку інноваційних запозичень. Разом з тим таке розташування передбачає інтенсивнішу конкуренцію з багато в чому відмінними суб'єктами господарювання. Переваги і загрози серединності географічного положення в сучасній економіці певною мірою нівелюються зростанням відкритості національних економік, “загибеллю простору” * як фактора, який обмежує можливості міжнародної взаємодії завдяки швидкому розвитку транспорту і зв'язку, що забезпечують її інтенсифікацію.

По-третє, забезпеченість природними ресурсами цілком правильно вважається *нестійкою конкурентною перевагою першого порядку*. Країна може дуже швидко її втратити внаслідок як вичерпання певного ресурсу, так і переорієнтації споживчих переваг потенціальних клієнтів, появи нових технологій, зміни технологічного укладу, впливу зовнішніх, у тому числі політичних, чинників. Відповідно, опора на природно-ресурсний потенціал може розглядатися лише як відправний момент формування довгострокової стратегії національної конкурентоспроможності України у випадку, коли відсутні або обмежені інші джерела. Приклади Сінгапуру, Гонконгу, Фінляндії свідчать про потенціальні можливості конкурентних стратегій глобалізації на основі переваг, які базуються насамперед на соціальному, інтелектуальному, знаннєвому капіталі, використанні інноваційних технологій.

По-четверте, природно-ресурсне, матеріально-технологічне середовище господарювання визначально діє на формування особливостей української національної культури господарювання. Цей вплив, з огляду на специфіку історичного шляху розвитку, зумовлює *амбівалентність національної культури*, поєднання в ній протилежностей, які відчутно ускладнюють вибір конкурентоспроможної моделі розвитку національної економіки. Адже, якщо переважання некомунальних характеристик матеріально-технологічного середовища ** завжди становило об'єктивну основу формування індивідуалістичних цінностей та інститутів субсидіарної ідеології, то особливості історичного шляху розвитку (прийняття православ'я, входження до складу Російської імперії та СРСР) зумовлювали поширення цінностей колективізму та комунальної ідеології.

Разом з тим роль серединності географічного положення України між Сходом і Заходом не є такою однозначною в топології соціальної орієнтації ціннос-

* Термін “загибель простору” є широко вживаним у сучасній економічній глобалістиці. Він означає зняття просторових обмежень глобальної взаємодії за рахунок впровадження досягнень науки і техніки, перш за все у сферах транспорту та зв'язку, кардинальне зменшення негативного впливу фактора географічної віддаленості на процеси встановлення і постійної підтримки економічної взаємодії між суб'єктами господарювання.

** Комунальність – суспільна властивість матеріально-технологічного середовища, що зумовлює можливість його використання переважно як єдиної нероздільної системи, частини якої не можуть бути відокремлені без загрози її розпаду. Некомунальність – суспільна властивість матеріально-технологічного середовища, протилежна комунальності, заснована на технологічній відокремленості її найважливіших елементів і пов'язаній з цим можливості їх самостійного функціонування та приватного використання.

тей. Показовим у цьому плані може бути порівняння української, китайської та регіональних особливостей західноєвропейських культур на прикладі колізії між особистими, сімейними та суспільними інтересами, що закладається в класичній літературній спадщині, міфологемах національних культур, урешті-решт, у моделях організації господарського життя. Адже національна культура виступає способом ретрансляції найбільш дійових алгоритмів виживання суспільства в цілому, наслідування їх наступними поколіннями.

Соціальні орієнтації ціннісної системи та національна конкурентна стратегія

Сюжет зіткнення особистого, колективного та суспільного є традиційним для Китаю. Вибір тут однозначно робиться на користь сім'ї. Індивід не довіряє державі як уособленню ворожого до нього цілого, ховається від неї в родині. Протилежним є вибір Тараса Бульби, коли ціле, суспільне зводяться в пріоритет. Разом з тим співвідношення між особистими, груповими (сімейними) та суспільними ціннісними орієнтаціями * виглядає по-іншому в разі порівняння соціальних орієнтацій ціннісних систем українців з цінностями представників різних регіонів Європи. Для жителів Північної та Центральної Європи (ПЦЄ) характерними є *корпоративістські цінності*. Для жителів Південної Європи (ПЄ), як і для китайців, пріоритетним шляхом соціальної інтеграції лишається *патріархальна сім'я*. Звідси й італійська "мафія" як неформальна модель організації господарського життя. Поширення в Україні кумівства, сімейності, клієнтизму дозволяє стверджувати, що, згідно з соціальними орієнтаціями ціннісної системи, *ми є ближчими до представників Південної Європи*.

Саме цінності визначають готовність прийняти певні інституції та інститути як загально визнані алгоритми, норми й організаційні форми соціальної взаємодії. Невідповідність запозичуваних інститутів тим цінностям, які домінують у суспільстві, зумовлює конфлікти між суспільними цінностями і впроваджуваними інститутами, інституційне напруження між існуючими інститутами, інституційним контекстом і впроваджуваними інститутами. Врешті-решт, це призводить до їх відторгнення, реінтерпретації, перекручення, формування інституційних лакун і пасток.

Конфлікт між цінностями та інститутами підриває моральні устої суспільства, призводить до його десоціалізації. Питання про можливість тривалого успіху національної конкурентної стратегії, побудованої на таких засадах, перетворюється на риторичне. Більше того, можна впевнено стверджувати, що підрив моральних устоїв суспільства гарантує його занепад у майбутньому. Отже, ***визначення побудованої на засадах національної культури української національної ідеї, мрії як орієнтира, дороговказу й одночасно комплексу цінностей, керівних принципів, настанов може і повинно стати відправним моментом розробки конкурентної стратегії інтеграції країни в глобальне суспільство***.

Простежимо зв'язок між цінностями та особливостями корпоративного устрою, взявши за основу класифікацію цінностей, яку застосував Б. Гаврилишин у своїй доповіді Римському клубу [18].

Рейтинги національної конкурентоспроможності свідчать, що успішні моделі інституційного устрою можуть розроблятися з опорою як на індивідуально-кон-

* Під цінностями розуміється стабільне, об'єктивоване навколишнім світом, суб'єктивно-психологічне регулятивне внутрішнє ставлення особистості до реальності, що її оточує, яке визначає світогляд, націленість, характер та інтенсивність її діяльності.

курентні (англосаксонські країни), так і на групово-кооперативні (країни ПЦЄ) або колективістсько-егалітарні (Японія) принципи. У випадку із США та Японією ми маємо більш-менш гомогенні варіанти інституційних моделей, заснованих, відповідно, на першому і третьому варіантах соціальних орієнтацій ціннісних систем.

У свою чергу, поєднання в групово-кооперативних ціннісних орієнтаціях елементів індивідуалізму та колективізму зумовлює гетерогенізацію інституційної моделі *. У випадку з країнами ПЦЄ вона підтримується багатовіковими традиціями корпоративізму, що склалися там ще за часів існування ремісничих цехів, купецьких гільдій, релігійних і лицарських орденів, феодалських і аристократичних структур. На противагу цьому в Китаї, країнах Південної Європи та Україні однією з ключових причин гетерогенізації соціальних орієнтацій зокрема та інституційних систем у цілому став *вплив традицій сімейності*.

У цьому контексті показовими є результати опитування українців у межах дослідження World Values Survey (Всесвітнє дослідження цінностей) (хвиля 2010–2014 рр.) (рис. 1).

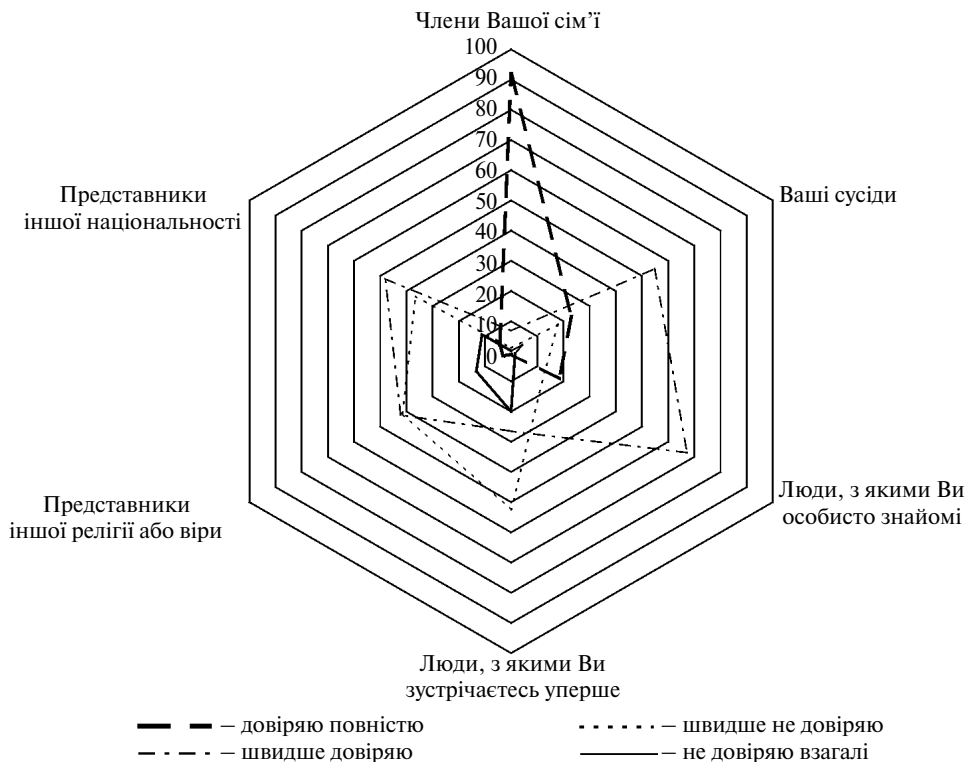

Рис. 1. Коло довіри українців виходячи з результатів дослідження World Values Survey (хвиля 2010–2014 рр.)

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>.

* Під гетерогенізацією національних інституційних систем розуміється об'єднання через заповнення еволюційно сформованих у межах інших інституційних систем елементів, що ґрунтуються на відмінних цінностях (“індивідуалізм – колективізм”, “велика – мала дистанція влади”, “маскулінність – фемінність”, “сприйняття невизначеності – запобігання їй”, “гедонізм – стриманість”), належать до різних соціальних сфер (ідеології, політики, економіки), передбачають відмінні механізми дії (у фінансуванні – банк або біржа, у страхуванні – альпійська або морська модель, у соціальній підтримці – сім'я або держава), але, за певних обставин, здатні функціонально доповнювати основні, базові інститути.

На рисунку показано міру довіри до окремих груп контактерів (дистанцію соціальної довіри) *. Діаграма демонструє яскраво виражену обмеженість кола довіри українців. Якщо рівень довіри до членів сім'ї становить 91,9%, то стосовно сусідів та особисто знайомих він послідовно знижується – з 23,1 до 18,3%. Одночасно вражає рівень недовіри до представників інших національностей, релігій, тих, з ким доводиться мати справу вперше: відповідно, 4,4%, 3% і 0,9%. Звідси і значно поширений непотизм у ділових відносинах. Ситуація з розподілом довіри в суспільстві нагадує ту, що існувала в Південній Італії в середині ХХ ст. Вивченню її негативних наслідків присвячено відоме дослідження Е. Банфілда “Моральні засади відсталого суспільства” [19]. Причинно-наслідковий зв'язок між культурними цінностями, які підтримують незначну дистанцію довіри в суспільстві, та уповільненням економічного розвитку досліджує Л. Харрісон [20].

Зміна ціннісних настанов членів суспільства, “*цінностей довіри*”, можлива тільки в довгостроковій перспективі. Лише окремі елементи ціннісної системи змінюються в середньостроковому періоді. Стихійно це відбувається під впливом кардинальних перетворень середовища господарювання. Цілеспрямована зміна ціннісних настанов членів суспільства є реальною виключно в разі проведення державою продуманої, послідовної та наполегливої політики. Як ключові суб'єкти таких змін Л. Харрісон визначає сім'ю, державу, заклади освіти, засоби масової інформації, релігійні спільноти [21]. У контексті подібності кола довіри українців до того, що був характерний для Північної Італії середини ХХ ст., особливий інтерес становить дослідження Р. Патнама, який розглядає роль громадянського суспільства у трансформації цінностей та інституцій довіри в Італії [22].

На відміну від корпоративізму країн ПЦЄ, Китай, Південна Європа й Україна зберігають підпорядкованість інтересів індивіда інтересам сім'ї. При цьому патріархальні відносини не поширюються на взаємодію між корпорацією та державою, як це відбувається, наприклад, в Японії. Відповідно, по-перше, виникають проблеми з розбудовою ефективної моделі капіталістичного устрою на основі цінностей, що заперечують як індивідуальну ініціативу, так і форми соціальної взаємодії, які виходять за межі близького оточення. Саме цим можна до певної міри пояснити становлення олігархічно-олігополістичної системи в Україні.

По-друге, у нас формуються відмінні за своїм змістом уявлення про сутність і функції таких ключових суб'єктів господарювання, як фірма і держава. Нагадаємо, що в індивідуалістичних за соціальними орієнтаціями ціннісної системи англосаксонських країнах фірма сприймається перш за все як об'єднання капіталів, а в побудованих на засадах корпоративізму країнах ПЦЄ – як об'єднання індивідів, які вкладають свої капітали заради досягнення спільної мети. У країнах Південно-Східної Азії індивід підпорядковує власні інтереси інтересам сім'ї, невід'ємною частиною якої він себе вважає. Принципи, що традиційно прийняті всередині неї, переносяться на внутріфірмові відносини, а також поширюються на державу, яка сприймається як велика сім'я-корпорація. Орієнтація України на початковому

* Дистанція соціальної довіри (коло довіри) – зумовлена суб'єктивними ціннісними орієнтаціями та суспільними нормами соціальна дистанція між партнерами із взаємодії (як міра родинної, соціальної, релігійної, світоглядної близькості; довгостроковості, стабільності, інтенсивності зв'язків тощо), в межах якої вони готові покладатися на виконання взаємних зобов'язань в умовах неможливості контролю за діями один одного. Зростання дистанції соціальної довіри передбачає входження до кола довіри осіб, інтенсивність та стабільність взаємодії з якими поступово скорочуються до рівня звичайної випадковості.

етапі реформ на англосаксонську модель призвела до того, що, навіть у випадках приватизації підприємств трудовими колективами, дуже швидко реальне управління та володіння ними перейшли до обмеженого кола осіб, які розглядали їх виключно як засіб особистого збагачення.

По-третє, специфіка соціальних орієнтацій зумовлює глибокі відмінності у відносинах між корпорацією та державою. Принципу деетатизації, невтручання держави в особисті та приватні справи протистоїть етатизм у першому випадку, соціальне виправдання останнього — у другому і прийняття державою комплементарної функції інтеграції уособлених соціальних (сімейних, кланових) груп в єдине суспільство — у третьому. Таке втручання виправдовується взяттям державою різною мірою й у відмінних формах на себе відповідальності за успішне функціонування корпорацій та добробут громадян. Найгіршим випадком є ситуація, коли олігархічні структури перебирають на себе контроль над державою, перетворюють її на інструмент задоволення власних інтересів. Саме так відбулося в Україні. У контексті формування конкурентних стратегій така ситуація становить особливу небезпеку, оскільки джерелом надприбутків для цих структур є рентні доходи, отримувані за рахунок експлуатації природних ресурсів, перерозподілу державної власності, створення штучних монополій. Кінцевий підсумок — формування ефекту “ресурсного прокляття”, коли наявність природних багатств, замість забезпечення конкурентних переваг, перетворюється на гальмо розвитку національної економіки.

Комплементарність і трансформація інститутів як фактор формування конкурентної стратегії України

Проблему інституційного забезпечення формування конкурентної стратегії інтеграції України в глобальну економіку можна розділити на кілька складових. Дійова стратегія має спиратися на притаманні національній культурі соціальні орієнтації ціннісної системи. Варто підкреслити, що йдеться саме про опору на загальноновизнані в національній культурі цінності, а не про їх заміну на “більш придатні для ринкової системи господарювання”. Досвід Японії та Італії може слугувати прикладом ефективного переформатування інститутів з огляду на домінуючі цінності. Так, в Японії замість розформованих американцями “дзайбацу” з’явилися засновані на принципах комунітарної ідеології “кейрецу”. В Італії великі сімейні корпорації Півночі було доповнено побудованими на тому самому принципі сімейності кластерними структурами малого бізнесу “Третьої Італії”.

Виокремимо кілька моментів, які забезпечили цим країнам міжнародну конкурентоспроможність і які варто врахувати в процесі українських реформ:

- в обох випадках нові структури зберегли високий рівень неформальних відносин, властивих колективістським і груповим культурам;
- розширення неформальної складової економічних відносин не привело до тінізації самої економіки. Ключовою передумовою цього стала зміна умов отримання рентного доходу. Держава переспрямувала підприємницьку ініціативу на створення інноваційних конкурентоспроможних продуктів, стимулювала та підтримувала їх вихід на зовнішні ринки;
- монопольне становище в національній економіці обмеженої кількості кланово-олігархічних груп було подолано за рахунок розпорошення серед найманого персоналу власності в новостворених “кейрецу” (Японія), формування альтернативного ФПГ сектору малих сімейних підприємств (Італія);

– варіативність шляхів досягнення успіху, що демонструють відмінності у конкурентних середовищах, які сформувалися в цих країнах. Для комунітаристської Японії є характерним домінування невеликої кількості багатопрофільних “кей-рецу”, коли конкуренція виноситься на зовнішні ринки. В Італії фактично склалася двосекторна модель економіки, в якій великим ФПГ Півночі протистоять кластерні структури малого бізнесу “Третьої Італії”. Конкуренція між цими альтернативними організаційними формами ведення сімейного бізнесу доповнюється конкуренцією на зовнішніх ринках.

Ще один вектор формування стратегії забезпечення конкурентоспроможного розвитку національної економіки пов’язаний з цілеспрямованою трансформацією ціннісних орієнтацій. Слід зазначити, що його можливості є досить обмеженими і здатні принести відчутний результат лише в довгостроковій перспективі. Цінності, як і більшість інститутів, відносяться до підсвідомого, “мовчазного” знання. Як правило, ми засвоюємо їх мимоволі, тому часто навіть не усвідомлюємо їх існування та вплив на нашу поведінку. Більше того, на відміну від інститутів, вони є особистими, не піддаються безпосередньому зовнішньому регулюванню (можна регламентувати поведінку, але не переконання), тому їх зміна виявляється процесом, набагато складнішим, ніж заміна інституцій та інститутів. Однак успіх може бути досягнутий у випадку, коли вектор трансформації цінностей співвідноситься із загальним напрямом їх еволюції, заданим змінами в умовах соціального відтворення. Важливу роль у цьому процесі відіграють держава, інститут сім’ї, релігійні організації, освітні заклади, засоби масової інформації, приватний бізнес [21, с. 211–233]. На державу покладається завдання формування політики, яка забезпечує створення умов, механізмів, методів, інструментів підтримки поширення цінностей самоактуалізації.

Особливості національної культури господарювання обмежують можливості трансформації та запозичення інституцій та інститутів. Разом з тим наявність досить розгалуженої системи інструментів таких змін створює багато варіантів інституційного розвитку. Як інструментарій можуть використовуватись інституційний бріколадж, рекомбінація, нашарування, реінтерпретація, зміщення, трансплантація, “вирощування інститутів” [23]. Урахування специфіки структурної та функціональної складових їх комплементарної взаємодії відкриває додаткові можливості для розуміння та використання механізмів запозичення, навіть у випадках, коли вони не відповідають існуючому інституційному контексту, ведуть до гетерогенізації інституційної системи.

Так, в Італії політична система, яка передбачає обмеження участі держави в господарському житті, поєднується з правовими інститутами романо-германського права, що базуються на пріоритеті суспільного інтересу та дуалістичній економічній системі, в якій гігантські сімейні корпорації Півдня межують з кластерними структурами малого сімейного бізнесу “Третьої Італії”. У Китаї збереження керівної ролі держави та соціалістичної правової системи поєднується з формуванням іншого типу дуалізму економічних інститутів, де реформований на засадах корпоративізації державний сектор доповнюється новоствореним приватним. Особливу роль в останньому відіграють засновані на сімейній формі ведення бізнесу мережеві структури невеликих підприємств (“джазі квіех”) і кроссекторні бізнес-структури (“джитіан квіех”).

В Україні, на відміну від цих країн, сімейно-кланова структура сформувалася внаслідок концентрації олігархічної влади на великих підприємствах і штучного

уповільнення розвитку середнього та малого бізнесу. Правова система, політичні інститути і сама держава перетворилися на інструмент задоволення потреб великого олігархічного бізнесу. Інституційне напруження набуває найнебезпечнішого, найпідступнішого вигляду. Більш-менш вдале маскування конфлікту між суспільними та особистими інтересами окремих груп, його розв'язання на користь останніх у довгостроковій перспективі призводять до поступового демонтажу навіть тих засад національної конкурентоспроможності, які було успадковано від СРСР. Перепоною на шляху формування конкурентної стратегії розвитку економіки виступає орієнтація бізнесу на отримання рентного доходу за рахунок експлуатації природно-ресурсного, демографічного та залишків індустріального потенціалів країни.

Досвід Японії, країн Південної Європи говорить про те, що можливості гетерогенізації інституційних систем мають обмежений характер. Сам успіх економічних перетворень спричиняє втрату ефективності тієї моделі, яка його забезпечила. Звернемося до парадоксальної природи і логіки стратегії за Е. Люттваком [24, с. 17–32]. Її успіх на початковому етапі призводить до руйнування вихідних засад. Проблема не лише у порушенні інституційної рівноваги. Змінюються пріоритетні соціальні орієнтації ціннісної системи. Зростання матеріального добробуту населення, індивідуалізація виробництва, пропозиції та попиту на товари і послуги формують об'єктивну передумову їх трансформації. Пріоритет від протистояння між традиційними та секулярно-раціональними цінностями переходить до соціально орієнтованої самоактуалізації на шкалі цінностей “виживання – самовираження” [16]. Саме на цій основі стає можливим остаточне подолання негативних наслідків корупції, клієнтизму, партикуляризму.

Аналіз особливостей національної культури свідчить про те, що відправним моментом формування конкурентоспроможної в глобальному геоекономічному просторі комплементарної інституційної складової соціально-економічної системи (СЕС) * України можуть стати *цінності солідаризму*, які припускають поєднання індивідуалізму та колективізму за пріоритетної ролі останнього [25, с. 329–331]. Можна передбачити подальшу еволюцію інституційної системи у бік європейської моделі корпоративізму. Відповідно, можна прогнозувати найбільш оптимальні – з точки зору забезпечення конкурентоспроможності національної економіки – напрями розвитку основних компонентів (блоків) інституційної структури СЕС України. До них відносяться: корпоративне управління (інституційне забезпечення ефективного управління капіталом акціонерів найманим менеджментом); виробничі відносини (інституційна структура відносин між власниками та найманим персоналом підприємств); модель виробництва (інституційний устрій організації виробничого процесу на підприємствах); навчання та підготовка персоналу (складова інституційної системи, покликана забезпечити процес формування кваліфікованих кадрів); національна інноваційна система (інституційна структура, спрямована на забезпечення підтримки інноваційного розвитку економіки); держава загального добробуту (система національних інститутів соціальної підтримки населення).

Систему корпоративного управління в Україні, за прикладом країн Південної та Північної Європи (держав соціально-демократичного та публічного капі-

* Під інституційною складовою СЕС розуміється комплементарна система інституційних елементів різних рівнів (цінності, інституції, інститути, інституційні блоки, базові інститути) та соціальних сфер (ідеологія, політика, право, економіка), які у своїй сукупності забезпечують злагоджене функціонування суспільства як єдиного організму.

талізму), варто орієнтувати на формування інституційної моделі, яка передбачає врахування інтересів усіх учасників виробничого процесу (власників, вищого менеджменту, найманого персоналу, інвесторів), їх спільну участь в управлінні та розподілі прибутку, довгострокове (стратегічне) виробниче планування.

У моделі виробничих відносин закріплюються збереження ролі профспілок, трипартизм, гнучкість внутрішніх ринків праці, помірні гарантії зайнятості, активна політика її підтримки та участь підприємства у програмах соціального захисту персоналу, скорочення плинності кадрів, поглиблення професійної спеціалізації.

У процесі розбудови національної моделі виробництва слід акцентувати на конкуренції за якістю продукції, високому рівні неринкової координації, кооперації виробничих процесів, що забезпечить отримання синергетичного ефекту “зростання віддачі від масштабу” виробництва, пріоритеті організаційних, бюджетних технологій, глибокій професійній спеціалізації, інкрементальних *, у тому числі організаційних, часткових змінах.

У сфері навчання та підготовки персоналу варто зберегти провідну роль держави, визнання значущості середньої спеціальної та вищої освіти. Оцінка професійних знань як суспільно-корпоративного і приватного капіталу зумовлює залучення до їх формування всіх учасників виробничого процесу. Відповідна модель забезпечує ключову роль спеціальних (на противагу універсальним) професійних знань, взаємодію підприємств на ринку праці (на противагу конкуренції, яка характерна для країн англосаксонської соціально-економічної моделі).

Національна інноваційна система України орієнтується на підтримку взаємодії та поділ функцій держави і приватного бізнесу у сферах фінансування та проведення досліджень, правового захисту інновацій як корпоративного та приватного капіталу. Акцент робиться на вдосконаленні продуктів, технологій, організаційних, послідовних, інкрементальних інноваціях, які ґрунтуються на коопераційній взаємодії виробників. Держава загального добробуту орієнтується на забезпечення в межах економічних можливостей максимально універсальної соціальної підтримки на принципах рівності.

Список використаної літератури

1. Фокс Дж. Торговельна політика США – час почати спочатку // Економіка України. – 2017. – № 5-6. – С. 16–30.
2. Білорус О.Г. Інтровертний геоекономічний розворот США та його потенціальні глобальні наслідки // Економіка України. – 2017. – № 5-6. – С. 67–77.
3. Яременко О.Л. Глобальні дисбаланси та новий протекціонізм: інституційна гіпотеза // Економіка України. – 2017. – № 5-6. – С. 106–122.

* Терміни “інкрементальні” та “кардинальні” інновації в активний науковий обіг увійшли після виходу монографії М. Портера “Міжнародна конкуренція”. Вони використовуються представниками концепцій різноманіття варіантів капіталізму, соціальних систем інновацій та виробництва і близьких до них сучасних течій інституціоналізму. Інкрементальні інновації ґрунтуються на поступовому послідовному вдосконаленні продуктів виробництва і технологічних процесів. У комунітаристських культурах ефективність їх використання посилюється готовністю персоналу до співпраці. Саме завдяки взаємодії, спрямованій на вдосконалення як процесу виробництва, так і самого продукту, що виготовляється (досить згадати “групи якості”), корпораціям країн Азії вдалося за відносно короткий проміжок часу утвердити свою конкурентоспроможність на міжнародних ринках. Система “точно в строк” також могла народитися лише в умовах внутрішньої відкритості учасників до постійної взаємодії. Про це свідчать і не зовсім вдалі спроби запровадити цю систему на підприємствах тих країн Заходу, де домінують індивідуалістично-конкурентні цінності.

4. *Артьомова Т.І.* Глобальне економічне лідерство у контексті ціннісного аналізу // *Економіка України*. – 2017. – № 5-6. – С. 123–135.
5. *Осташко Т.О.* Протекціонізм у торговельній політиці США: висновки для України // *Економіка України*. – 2017. – № 5-6. – С. 136–150.
6. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку*; [за ред. В.М. Гейця] / Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : Фенікс, 2003. – 1008 с.
7. *Конкурентоспроможність національної економіки*; [за ред. Б.Є. Кваснюка] / Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : Фенікс, 2005. – 582 с.
8. *Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації*; [за ред. Я.А. Жаліла] / *Національн. ін-т стратегічн. досліджень*. – К. : Знання України, 2005. – 388 с.
9. *Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України*. – В 3 т. – Т. 3: *Конкурентоспроможність української економіки*; [за ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Кваснюка]. – К. : Фенікс, 2007. – 556 с.
10. *Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення*; [за ред. І.В. Крючкової] / Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : Основа, 2007. – 488 с.
11. *Шнипко О.* Конкурентоспроможність України в умовах глобалізації. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009. – 456 с.
12. *Конкурентоспроможність: країна, регіон, підприємство*; [за ред. Ю.В. Полунєєва] / Рада конкурентоспроможності України. – К. : ЛАТ&К, 2006. – 176 с.
13. *Геєць В.М.* Чому знову настав час починати спочатку? // *Економіка України*. – 2017. – № 5-6. – С. 31–38.
14. *Гаврилишин Б.* Національна ідея, утопія чи реальна можливість / *Конкурентоспроможність: країна, регіон, підприємство*; [за ред. Ю.В. Полунєєва] / Рада конкурентоспроможності України. – К. : ЛАТ&К, 2006. – С. 26–35.
15. *Гриценко А.А.* Логіко-історичні засади кардинальних економічних змін і перехід до реконструктивного розвитку // *Економіка України*. – 2017. – № 5-6. – С. 39–57.
16. *Инглхарт Р., Вельцель К.* Модернизация, культурные изменения и демократия. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.
17. *Бродель Ф.* Игры обмена. – М. : Прогресс, 1988. – 632 с.
18. *Гаврилишин Б.* До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє. – К. : ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.
19. *Banfield E.* The Moral Basis of a Backward Society. – Glencoe, Illinois : The Free Press, 1958. – 204 p.
20. *Харрисон Л.* Евреи, конфуцианцы и протестанты. Культурный капитал и конец мультикультурализма. – М. : Мысль, 2014. – 286 с.
21. *Харрисон Л.* Главная истина либерализма. Как политика может изменить культуру и спасти её от самой себя. – М. : Новое издательство, 2008. – 282 с.
22. *Патнам Р.* та ін. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
23. *Липов В.* Транзиционная впадина, институциональное напряжение и плементарная обусловленность институциональных изменений в социально-экономических системах / *Постсоветский институционализм: десять лет спустя* : моногр. – В 2 т. – Т. 1. – Донецк : ГВУЗ ДонНТУ, 2013. – С. 224–242.

24. Люттвак Э. Стратегия. Логика войны и мира. – М. : Ун-т Д. Пожарского, 2012. – 392 с.

25. Лунов В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем. – Харьков : Изд-во ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – 484 с.

References

1. Faux J. *Torhovel'na polityka SShA – chas pochaty spochatku* [U.S. trade policy – time to start over]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 16–30 [in Ukrainian].

2. Bilorus O.G. *Introvertnyi heoekonomichnyi rozvorot SShA ta ioho potentsial'ni global'ni naslidky* [Introvert geo-economic u-turn of the United States and its potential global consequences]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 67–77 [in Ukrainian].

3. Yaremenko O.L. *Global'ni dysbalansy ta novyi protektsionizm: instytutsiina hipoteza* [Global imbalances and new protectionism: an institutional hypothesis]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 106–122 [in Ukrainian].

4. Artomova T.I. *Global'ne ekonomichne liderstvo u konteksti tsinnisnoho analizu* [Global economic leadership in the context of value analysis]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 123–135 [in Ukrainian].

5. Ostashko T.O. *Protektsionizm u torhovel'ni politytsi SShA: vysnovky dlya Ukrainy* [Protectionism within the US trade policy: conclusions for Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 136–150 [in Ukrainian].

6. *Ekonomika Ukrainy: Stratehiya i Polityka Dovhostrokovoho Rozvytku* [Economy of Ukraine: Strategy and Policy of Long-term Development]. V.M. Heyets (Ed.). Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Kyiv, Feniks, 2003 [in Ukrainian].

7. *Konkurentospromozhnist' Natsional'noi Ekonomiky* [Competitiveness of the National Economy]. B.E. Kvasnyuk (Ed.). Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Kyiv, Feniks, 2005 [in Ukrainian].

8. *Konkurentospromozhnist' Ekonomiky Ukrainy v Umovakh Globalizatsii* [Competitiveness of Ukraine's Economy in Conditions of Globalization]. Ya.A. Zhalilo (Ed.). National Institute for Strategic Studies. Kyiv, Znannya Ukrainy, 2005 [in Ukrainian].

9. *Stratehichni Vyklyky XXI Stolittya Suspil'stvu ta Ekonomitsi Ukrainy. V 3 t. T. 3: Konkurentospromozhnist' Ukrains'koi Ekonomiky* [Strategic Challenges of the XXI Century to the Society and the Economy of Ukraine. In 3 vol. Vol. 3: Competitiveness of Ukraine's Economy]. V.M. Heyets, V.P. Semynozhenko, B.E. Kvasnyuk (Eds.). Kyiv, Feniks, 2007 [in Ukrainian].

10. *Konkurentospromozhnist' Ekonomiky Ukrainy: Stan i Perspektyvy Pidvyshchennya* [Competitiveness of Ukraine's Economy: State and Prospects of Raising]. I.V. Kryuchkova (Ed.). Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Kyiv, Osnova, 2007 [in Ukrainian].

11. Shnytko O. *Konkurentospromozhnist' Ukrainy v Umovakh Globalizatsii* [Competitiveness of Ukraine in Conditions of Globalization]. Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2009 [in Ukrainian].

12. *Konkurentospromozhnist': Kraina, Rehion, Pidpryemstvo* [Competitiveness: Country, Region, Enterprise]. Yu.V. Poluneev (Ed.). The Council on Competitiveness of Ukraine. Kyiv, LAT&K, 2006 [in Ukrainian].

13. Heyets V.M. *Chomu zнову nastav chas pochynaty spochatku?* [Why is it time to start over again?]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 31–38 [in Ukrainian].
14. Hawrylyshyn B. *Natsional'na Ideya, Utopiya chy Real'na Mozhlyvist', v: Konkurentospromozhnist': Kraina, Rehion, Pidpryemstvo* [National Idea, Utopia or Real Opportunity, in: Competitiveness: Country, Region, Enterprise]. Yu.V. Poluneev (Ed.). The Council on Competitiveness of Ukraine. Kyiv, LAT&K, 2006, pp. 26–35 [in Ukrainian].
15. Grytsenko A.A. *Lohiko-istorychni zasady kardynal'nykh ekonomichnykh zmin i perekhid do rekonstruktyvnoho rozvytku* [Logical and historical bases of cardinal economic changes and transition to reconstructive development]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2017, No. 5-6, pp. 39–57 [in Ukrainian].
16. Inglehart R., Welzel C. *Modernizatsiya, Kul'turnye Izmeneniya i Demokratiya* [Modernization, Cultural Change, and Democracy]. Moscow, New PH, 2011 [in Russian].
17. Braudel F. *Igry Obmena* [Capitalism and Material Life, 1400-1800]. Moscow, Progress, 1988 [in Russian].
18. Hawrylyshyn B. *Do Efektyvnykh Suspil'stv. Dorohovkazy v Maibutne* [Towards More Effective Societies. Road Maps to the Future]. Kyiv, Pul'sary, 2009 [in Ukrainian].
19. Banfield E. *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, Illinois, The Free Press, 1958.
20. Harrison L. *Evrei, Konfutsianty i Protestanty. Kul'turnyi Kapital i Konets Mul'tikul'turalizma* [Jews, Confucians and Protestants: Cultural Capital and the End of Multiculturalism]. Moscow, Mysl', 2014 [in Russian].
21. Harrison L. *Glavnaya Istina Liberalizma. Kak Politika Mozhet Izmenit' Kul'turu i Spasti Ee ot Samoï Sebya* [The Central Liberal Truth: How Politics Can Change a Culture and Save It from Itself]. Moscow, New PH, 2008 [in Russian].
22. Putnam R. et al. *Tvorenniya Demokratii. Tradytsii Gromads'koi Aktyvnosti v Suchasniï Italii* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Kyiv, Osnovy, 2001 [in Ukrainian].
23. Lypov V. *Tranzitsionnaya Vpadina, Institutsional'noe Napryazhenie i Komplementarnaya Obuslovlennost' Institutsional'nykh Izmenenii v Sotsial'no-Ekonomicheskikh Sistemakh, v: Postsovetskii Institutsionalizm: Desyat' Let Spustya. V 2 t. T. 1.* [Transitional Cavity, Institutional Tension and Complementary Conditioning of Institutional Changes in Socio-Economic Systems, in: Post-Soviet Institutionalism: Ten Years Later. In 2 vol. Vol 1]. Donetsk, GVUZ DonNTU, 2013, pp. 224–242 [in Russian].
24. Luttwak E. *Strategiya. Logika Voyny i Mira* [Strategy: The Logic of War and Peace]. Moscow, D. Pozharsky University, 2012 [in Russian].
25. Lypov V. *Institutsional'naya Komplementarnost' Sotsial'no-Ekonomicheskikh Sistem* [Institutional Complementarity of Socio-Economic Systems]. Kharkov, V.N. Karazin KhNU PH, 2011 [in Russian].

Закінчення статті – у наступному номері журналу.

Стаття надійшла до редакції 1 жовтня 2017 р.
The article was received by the editorial staff on October 1, 2017.